

VESNA KILIBARDA

O NJEGOŠU I GORSKOM VIJENCU NA ITALIJANSKOM JEZIKU U XIX VIJEKU

Tema recepcije Njegoševoga lika i djela na italijanskom jeziku u XIX vijeku predstavlja samo jedan od nekoliko vidova složenih odnosa Njegoša i italijanske kulture koji su u ovom radu mogli biti samo naznačeni. Riječ je o Njegoševom poznavanju italijanskoga jezika, o njegovim dodirima sa italijanskom književnošću¹, o putovanjima crnogorskog vladike-pjesnika po Italiji i po djelovima nekadašnje Mletačke republike, o njegovim poetskim i proznim tekstovima po mjestu nastanka ili po sadržaju vezanim za boravak u tim krajevima. O Njegošu i Tomazeu još nije napisana iscrpna i sveobuhvatna studija koja bi, ne samo kroz prizmu političkih zbivanja, u kojima su se dvojica velikana našli na suprotstavljenim stranama, prikazala hronologiju njihovoga poznanstva i rasvijetlila taj složeni i protivurječni odnos. Nijesu, u ovom kontekstu, protumačene ni dvije prozne romantičarske mistifikacije na italijanskom jeziku u kojima se Njegoš pojavljuje kao književni lik². Preostaje da se iscrpnije prikaže riječ italijanske slavistike i leksikografije o Petru II Petroviću Njegošu u XX vijeku. Kao posebno naučno pitanje izdvaja se i problem prevođenja Njegoša na italijanski jezik koji podrazumijeva analizu razvojnoga puta prevodilačkog pristupa njegovom pjesničkom djelu, kao i temeljnu kritičku ocjenu vrijednosti svakoga prevoda pojedinačno.

Italijanski jezik je prvi strani jezik na koji je prevođeno književno djelo Petra II Petrovića Njegoša. Za službene potrebe austrijske administracije u Dalmaciji su, tridesetih godina XIX vijeka, na ovaj jezik prevedena neka

¹Do konačnog suda Mirona Flašara u studiji *Dante, Njegoš i heksaemeralno predanje* (u zborniku: *Dante i slavenski svijet*, JAZU, Zagreb 1984, t. III, 183-235) kao posebno naučno pitanje razmatran je u nauci i mogući uticaj Dantea na Njegoševo pjesničko djelo.

²O ovoj temi objavljena je u međuvremenu nova studija. Up. Vesna Kilibarda, *Njegoš i Trst*, Italijanski pisci i putopisci o vladici-pjesniku, B. Bjažoleto, P. Đenerini, F. Dal Ongaro, CID, Podgorica 2000.

njegova rana pjesnička ostvarenja.³ Prvi objavljeni italijanski prevod Njegoševih stihova, pjesma *Tri dana u Trijestu*, štampan je marta 1844. godine u tršćanskom listu "Favilla", koji se u deceniji svoga izlaženja (1836-1846) sistematski bavio južnoslovenskom problematikom.⁴ Njegoševo najčuvenije djelo, dramski spjev *Gorski vijenac*, preveden je i objavljivan u odlomcima na italijanskom jeziku iste 1847. godine kada je, kako se pretpostavlja najkasnije

³Zahvaljujući toj okolnosti nepovratno izgubljeni *Glas kamenštaka* (*Voce di un abitatore delle rupi*) do naučne javnosti dospio je u rukopisu italijanske verzije. Ovaj spjev o crnogorskim bojevima sa Turcima i Francuzima preveo je 1833. godine, ne poznajući mnogo ni Crnu Goru ni Njegošev jezik, Petar Sentić (1808-1873), službenik dubrovačkoga okružnog poglavarstva, po nalogu dalmatinskog guvernera Vencela Fetera fon Lilienberga. Poslije upoznavanja sa sadržinom djela bečka cenzura nije odobrila štampanje spjeva, a Njegoš ga je u toku 1835. godine preradio u obimniju *Svobodijadu*. Sentić, kome je za prevodilački trud isplaćena nadoknada od dvanaest forinti, osim *Glasa kamenštaka*, preveo je na italijanski jezik i tri pjesme u dodatku spjeva: *Odjekuj mi glase, sviro* (*L' espressione del cuore*), ispjevanu u čast ruskog cara Nikolaja I, *Orao i kokot* (*Aggiunta all' opra*), alegorijsku pjesmu o borbi Rusa i Francuza 1812. i *Srbin Srbima na časti zahvaljuje* (*Sentimento verace*), koju je posvetio porodici kotorskog trgovca Ilije Lumbardića, u čijoj je kući bio ljubazno ugošćen. Rukopis prevoda Petra Sentića, sačuvan u Državnom arhivu u Zadru, objavio je Petar Kolendić (*Njegošev Glas kamenštaka u talijanskom prijevodu Petra Sentića*, Spomenik SKA, XCIV, drugi razred (7), Beograd 1941, str. 3-49). *Odu sultanu turskome*, takođe iz dodatka *Glasi kamenštaka*, Kolendić u ovom rukopisu nije pronašao, pošto je ili Sentić nije preveo ili je taj prevod zagubljen.

Drugi primjer službenog prevođenja Njegoševe poezije za potrebe visokih austrijskih državnih vlasti predstavlja italijanski prevod *Ode stupanja na prestol Ferdinanda I* (*Ode per l' avvenimento al Trono d' Ferdinando I Imperatore d' Austria e Re d' Ungheria*). Ovu pjesmu, štampanu u cetinjskoj štampariji 1835. godine, Njegoš je, preko Kotora, gdje je na italijanski preveo tumač kotorskog okružnog kapetanata Spiridon Grati, poslao grofu Lilienbergu u Zadar, odakle je, uz prpratni dopis, proslijedena u Beč. Poznato je da je u austrijskoj prestonici oda bila dobro primljena i povoljno ocijenjena, što je, očito, i bio cilj mladog crnogorskog vladara. Italijanski prevod objavio je Vladimir Stojančević (*Njegoševa Oda stupanja na prestol Ferdinanda I u italijanskom prevodu od 1835. godine*, "Prilozi za jezik, književnost, istoriju i folklor" /u daljem navođenju PJKIF/, XII/1956, knj. 22, sv. 3-4, 281-285).

⁴"Favilla", IX/1844, n. 5 (26. III), 75-77. - Prevodilac "sa ilirskog" ove, kako je u uvodnoj napomeni označena, "elegantne pjesme" crnogorskog vladike, neki je od saradnika časopisa čije ime nije sa sigurnošću utvrđeno. U prevodu nedostaju stihovi 41-58 i 75-84 originala, jer italijanski prevodilac nije osjećao potrebu da prevede prigodne, pohvalne redove posvećene grofu Štadionu, simbolu neomiljene austrijske vlasti u Trstu. Prevod Njegoševe pjesme iz tršćanskog glasila preštampan je i u listovima "Gazzetta di Zara" (XIII/1844, n. 31, 16. IV, 161) i "Fama" (Milano, IX/1844, n..6). Pjesma je sa italijanskog prevedena i na njemački jezik ("Der Pilger", Karlovac, 1844, br. 32, 20. IV).

Putujući u Beč, Njegoš je u Trst stigao 20. januara 1844. godine, u pratnji Filipa Kōkotovića Vukotića, Vida Novakova Boškovića i Nika Zeca. Guverner Trsta, Franc fon Štadion, priredio mu je svečani doček sa vojnom paradom, a uveče je Njegoš u tršćanskom pozorištu prisustvovao predstavi opere-baleta *Robert d'avo*, njemačkog kompozitora Jakoba Majerbera, u kojoj je igrala i graciozna balerina Flora Fabri-Bretin. Njoj je crnogorski vladika-pjesnik posvetio nekoliko čuvenih stihova u pjesmi ispjevanoj u spomen na tri prijatno provedena dana u veselom i otmenom tršćanskom društvu. Prevod pjesme *Tri dana u Trijestu* na italijanski jezik otvorio je niz nedoumica u vezi sa datiranjem originala kao i sa datiranjem i autorstvom italijanske verzije. Posebno pitanje otvoriće stihovi 68-74, posvećeni balerini,

do sredine februara, i štampan u Beču. Koliko je poznato, jedino je italijanska prevodna književnost tako brzo reagovala na pojavu ovoga djela.⁵

Hronološki prvi, početkom juna 1847. godine, pojavio se u zadarskom listu "Dalmazia" prevod u prozi monologa vladike Danila (stihovi 1-88). Prevodilac, sveštenik Ivan Frančeski (Giovanni Franceschi, 1811-1862), rodnom iz Omiša, profesor zadarske gimnazije i urednik toga ekonomsko-književnoga nedjeljnika namijenjenog obrazovanom svijetu u Dalmaciji, propratio je odlomak izvrsnim, vrlo iscrpnim i ozbiljnim uvodnim člankom.⁶ S obzirom da se radi o prvom prikazu na italijanskom, i to na nevelikom broju strana, iznenađujuće je da se Frančeski, iznoseći svoja zapažanja i sudove, dotakao svih osnovnih elemenata Njegoševoga tek izdatoga djela.⁷

"Duša cijele drame" po njemu je vladika Danilo, koji se ističe ne samo ugledom i znanjem, nego i veoma snažnom "ljubavlju prema religiji i prema otadžbini" koja, ipak, "ne prelazi u fanatizam i okrutnost". On, kao crkveni i svjetovni poglavar, svoje dužnosti ispunjava ne preduzimajući nikad "ono što se ne bi slagalo sa njegovim položajem", dok je ponašanje drugih lica, zavisno od njihovih godina i iskustva, "zadojeno mržnjom protiv pristalica religije koja se suprotstavlja njihovoj". Frančeski ističe da prije *Gorskoga*

koji su izazivali čuđenje, pa i gnjev pojedinih savremenika crnogorskog vladike. Nije sa sigurnošću utvrđeno ni da li su i jedini koje je Njegoš posvetio dražesnoj igrači "trestanskog teatra".

Up.: A. Barac, *Tri dana u Trijestu na njemačkom jeziku*, "Stvaranje", VI/1951, br. 12, 713-720; Lj. Durković-Jakšić, *Njegoš u govoru*, prolog u F. Dal Ongaro, *Njegoševa priča o vjerenju Crnogorki*, Cetinje, Narodna knjiga, 1952, 5-16; Isti, *Žena kojoj je Njegoš pevao 1844.*, "Politika", 1. IX 1963., str. 17; A. Gavrilović, *Put vladike Rada u Beč 1844.*, "Glas Crnogorca", LIII/1914, br. 7 (6. II), 2-3; S. J. Kastropeli, *Njegoš na predstavi opere Robert le Diable u Trstu u subotu 20. januara 1844. godine*, "Stvaranje", VII/1952, br. 11, 692-700; A. Kronia, *Italijanski prevod Njegoševih pjesme Tri dana u Trijestu*, "Stvaranje", VI/1951, br. 7-8, 391-397; Dr K. J. Spasić, *Ko je Flora o kojoj peva Njegoš*, "Politika", 8. VIII 1972, str. 13; Isti, *Igrala je kao anđeo*, "Politika", 10. VIII 1972, str. 13; S. Šumarević, *Žizela i pesnik Gorskog vijenca. Jedan Njegošev ditiramb koji još nije pronađen*, "Vreme", 20. X 1931, str. 5; N. Vukadinović, *Frančesko Dal Ongaro - jedan zaboravljeni prijatelj srpskog naroda* (o pedesetogodišnjici njegove smrti), PJKIF, VI/1925, sv. 1-2, 1-14; Isti, *Tri dana u Trijestu*, PJKIF, VI/1926, knj. 6, sv. 1, 99-101; M. Zogović, *Čitanja Njegoša u Italiji, Petar II Petrović Njegoš, ličnost, djelo i vrijeme*, CANU - SANU, Podgorica 1995, 385-395; J. Živanović, *Jedan Njegošev put*, Godišnjica N. Čupića, 1913, knj. 32, 176-194.

⁵Mirka Zogović, *Čitanja Njegoša u Italiji*, 388.

⁶(Critica). *Gorski vienac. Istoričesko sobitie pri svršetku 17. vieka. Sočinenie P. P. N. Vladike Černogorskoga*. - "Dalmazia", III/1847, n. 23 (10. VI), 182-183; n. 24 (17. VI), 189-190. Frančeskijev članak objavila je, u prevodu na srpski jezik učitelja Đorda Bana, beogradska "Podunavka", V/1847, br. 26 (27. VI), 103-104; br. 27 (4. VII), 108; br. 28 (11. VII), 111-112. Na italijanskom Frančeskijev prevod i recenzija *Gorskog vijenca* biće preštampani 1848. godine u listu "Strenna triestina".

⁷U ovom radu korišćena je Frančeskijeva uvodna recenzija u prevodu na srpskohrvatski jezik Jevta Milovića koji preštampana i Frančeskijev prevod Njegoša na italijanski (*Prikaz Njegoševa Gorskog vijenca iz 1847. g. od Đ. Frančeskija*, "Stvaranje", VI/1951, sv. 7-8, 491-495). Vidi i: J. Milović, *Njegoš u slici i riječi*, Titograd 1974, 208-212.

vijenca, osim u odlomcima narodnih pjesama, nije vidio "istinitije, tačnije i življe" predstavljanje jednoga slovenskoga društva: "Ovdje vidiš vjerno naslikane običaje, navike, vrline, poroke, praznovjerja, religiju, fanatizam; ni jedan karakter nije krivo prikazan; ni jedna okolnost nije postavljena van svoga mjesta; ovdje su strašila, proricanja, vještice; štaviše, ovdje ima i ironije, sarkazma, šale". Izvanrednim poznavanjem "svoga naroda i najintimnijih poriva ljudskoga srca" Njegoš, po Frančeskiju, otkriva u sebi "vanrednoga genija".

Autor prikaza sažeto prepričava radnju djela, baveći se i njegovom formom. U "složenoj radnji", sa velikim brojem međusobno suprotstavljenih lica, pjesnik je, kaže Frančeski, "umio da poveže sve raznorodne niti, sve te brojne događaje, znao da ih sakupi i objedini u jednu cjelinu koja se ni najmanje ne narušava ni u radnji i - što je još čudnije - ni u mjestu, ni u vremenu". On ističe da Njegoš "ne dijeli svoju dramu u činove", već se služi "metodom starih Grka", s vremena na vrijeme prekidajući je nekom vrstom grčkog hora, a to je kolo, koje "pjeva o junačkim podvizima" i "divno služi" da "raspali mržnju protiv Turčina". Kola iz *Gorskoga vijenca* Frančeski poredi i sa Manconijevim horovima. On ne zaobilazi da istakne, pored vrlina, i neke mane i nedostatke Njegoševoga djela, "koje se sretaju i kod najobdarenijih genija". Frančeski tu navodi "oskudnost dramske radnje" koju, naročito u prvoj polovini, zaustavlja "stalno unošenje novih činjenica" koje, u prvi mah, i ne izgledaju "povezane" među sobom. Takve "sporedne scene", koje "ne vode cilju radnje" i čine je monotonom, u koje ubraja noćne snove, proricanje iz jarećeg pleća, popa Mića i "duga i dosadna pričanja o Mlecima", pisac prikaza tumači pretjeranom željom pjesnikovom da naslika narodne običaje. Ipak, "pri kraju", kaže se, radnja "napreduje sa zadivljujućom brzinom". Govoreći o stilu i izrazu djela, koji, po njemu, najviše ističu snagu Njegoševog pjesničkog genija, Frančeski zamjera pjesniku čestu upotrebu turskih i italijanskih riječi. To, međutim, ne može zasjeniti ljepotu *Gorskoga vijenca*, sa kojim, prema autoru ovoga prikaza, Sloveni "dobijaju prvu dramu velikoga nadahnuća i istinskoga narodnoga duha".⁸

Po svojoj vrijednosti Frančeskijeva recenzija *Gorskog vijenca* prevazilazi rezultat njegovoga prevodilačkoga truda: smislaono tačnu proznu parafrazu početnoga monologa vladike Danila. Od jeseni 1847. godine svoje prevode *Gorskog vijenca* na italijanski jezik počinje da objavljuje Jakov Čudina (1823-1900). Ovaj profesor "ilirskog jezika" na Nautičko-trgovačkoj akademiji u

⁸Zanimljiv je podatak da je Ivan Frančeski izvjestan broj stihova *Gorskog vijenca* preveo i na engleski jezik, stavivši ih na raspolaganje engleskom putopiscu Pejtnu (Andrew Archibald Paton) koji je Crnu Goru posjetio 1846. godine. Ne zatekavši Njegoša na Cetinju, Englez je na povratku imao priliku da crnogorskog vladiku susretne u Splitu. Frančeskijevu englesku parafrazu dijela monologa vladike Danila Endrju Pejtn objavio je u svom djelu *Researches on the Danube and the Adriatic*, Leipzig, Brockhaus, 1861, vol. I, 199-200 (II izdanje: London, Trubner and Co., 1862). Up.: Jevto Milović, *Englez A. A. Paton o Njegošu*, "Stvaranje", VI/1951. sv. 7-8. 495-497.

Trstu, docnije javni bilježnik u Splitu, preveo je šest odlomaka, objavljujući ih i preštampavajući, od oktobra 1847. do novembra 1848. godine u listovima "Osservatore Triestino", "Gazzetta di Zara" i "Dalmazia costituzionale". Ćudina je sljedećim redoslijedom preveo: V kolo (st. 1210-1226 - "Novi Grade, sjediš nakraj mora")⁹, II kolo (st. 563-602 - "Čašu meda još niko ne popi")¹⁰, drugi monolog igumana Stefana (st. 2486-2520 - "Ja sam proša sito i rešeto")¹¹, opis mletačkog pozorišta vojvode Draška (st. 1531-1577 - "Bješe igre, ali drugojače")¹², VI kolo (st. 2622-2647 - "Bješe oblak sunce uhvatio")¹³ i dio I kola (st. 198-268 - "Bog se dragi na Srbe razljuti")¹⁴.

Objavljivanje prvog Ćudinog prevoda iz *Gorskog vijenca* prati uvodni komentar Pačifika Valusija (Pacifico Valussi, 1813-1893), urednika tršćanskog glasila u kojem je odlomak objavljen.¹⁵ U njemu on prvo govori o Njegošu, ističući da crnogorski vladika, kao političar, bez zazora može stati naspram prosvijećene Evrope, dok mu, kao pjesniku, pripada mjesto među prvim književnicima svoga jezika. Valusi posebno ističe značaj prevodilačkoga poduhvata Jakova Ćudine za međusobno slovensko-italijansko upoznavanje i zblžavanje, koje će se, po njemu, zahvaljujući upravo Dalmaciji, zemlji romansko-slovenske simbioze, u budućnosti sve više produbljivati.¹⁶

Desetak dana nakon što je objavljen prvi odlomak u Ćudininom prevodu, tršćanski "Osservatore" donio je kratku ali laskavu i tačnu ocjenu *Gorskog vijenca* iz pera Nikole Tomazea, u kojoj on kaže: "Tamo gdje opisuje ono što

⁹*Il Kolo quarto (sic!) della tragedia del Vladica intitolato Il Serto della Montagna*. Trad. Giacomo Chiudina. - "Osservatore Triestino", LXIV/1847, n. 125 (27. X), 497. Preštampano u: "Gazzetta di Zara", XVI/1847, n. 88 (8. XI), 536.

¹⁰*Kolo secondo della slava tragedia di Monsignor Vladica del Montenegro*. Trad. Giacomo Chiudina Dalmata. - "Osservatore Triestino", LXIV/1847, n. 132 (3. XI). Preštampano u: "Gazzetta di Zara", XVI/1847, n. 89 (11. XI), 542-543.

¹¹*Dalla tragedia slava del Vladica di Montenegro. Igumano Stefano*. Trad. G. Chiudina. - "Gazzetta di Zara", XVI/1847, n. 103 (30. XI), 624-625. Preštampano u: "Osservatore Triestino", LXIV/1847, n. 154 (24. XII).

¹²*Dalla tragedia slava del Vladica di Montenegro*. Trad. G. Chiudina. - "Osservatore Triestino", LXIV/1847, n. 144 (1. XII).

¹³*Kolo. Dalla tragedia slava del Vladica di Montenegro. Si danza cantando*. Trad. G. Chiudina. - "Osservatore Triestino", LXV/1848, n. 5 (12. I). Preštampano u: "Gazzetta di Zara", XVII/1848, n. 8 (27. I), 42-43; "Dalmazia costituzionale", I/1848, n. 13 (10. VIII), 4.

¹⁴*Kolo primo della tragedia slava del Vladica del Montenegro*. Trad. G. Chiudina. - "Osservatore Triestino", LXV/1848, n. 28. (5. III). Preštampano u: "Gazzetta di Zara", XVII/1848, n. 60 (16. XI), 342.

¹⁵Bilješka nije potpisana pa je Kosta Milutinović pripisuje Nikoli Tomazeu, ako ne kao autoru, ono barem kao inspiratoru (*Njegoš i Tomazeo*, Zbornik istorije književnosti SANU, knjiga 5, Beograd 1966, 45-46). Međutim, ovu recenziju objavio je ponovo sam Ćudina u predgovoru svoje dvotomne knjige prevoda naše narodne poezije, navodeći kao autora P. Valusija, što je on pouzdano mogao znati (*Canti del popolo slavo*, tradotti in versi italiani con illustrazioni sulla letteratura e sui costumi slavi, Firenze 1878, I, 8-10).

¹⁶Ime crnogorskoga vladike Petra Petrovića poznato je političarima čitave Evrope, koji gledaju na brda u kojima on vlada kao na isturenu tačku Slovenstva, upravljenu prema novoj sudbini. Ali, ovaj čovjek, koji upravlja narodom ponosnim i u neprestanoj borbi, ne samo da

bolje poznaje, tamo gdje se uzdržava od književne retorike i približava jeziku svojih gorštaka, autor je pjesnik, a njegovi stihovi postaću tekstovi na kojima će se jezik učiti".¹⁷

Jakov Čudina je dva odlomka iz *Gorskog vijenca* u italijanskom prevodu, od kojih jedan do tada neštampani, pjesmu Mustaj-kadije o lijepoj Fatimi (st. 1855-1873, - "Ne plač, majko dilber-Fatimu"), objavio u zadarskom "Osservatore Dalmato" decembra 1851. godine¹⁸. Povodom Njegoševe smrti, nešto ranije, on se u istom listu oglasio riječima: "U vladici a potom književniku gubi Slovenstvo jednog od najvećih svojih umova. Među brojnim djelima, toliko proslavljenim kod Južnih Slovena, samo *Gorski vijenac* dovoljan bi bio da ga učini besmrtnim"¹⁹. U oktobru 1852. uslijedilo je preštampavanje još nekih Čudininih ranije objavljenih italijanskih prevoda ovoga djela.²⁰ Zadarska i tršćanska štampa na italijanskom jeziku, povodom smrti vladike-pjesnika, pisala je o Njegošu i o Crnoj Gori.²¹

je vješt društvenoj prefinjenosti i diplomatskoj promišljenosti učene Evrope, nego blista među prvim piscima svoga jezika i uzdigao se među stegonoše svoje nacije. Mnoge od njegovih lirskih i rodoljubivih pjesama na usnama su narodnim, jer on pjeva narodu u kome poezija živi više nego negdje drugo u knjigama, i pjeva o onome što svi osjećaju i što uzbuđuje žile kucavice narodne. Ove godine objavio je u Beču jednu istorijsku dramu čija je tema oslobođenje Crne Gore od otomanske vlasti, što se dogodilo na izmaku 1700. Očigledno je da je ovo istovremeno i književno i političko djelo, i da vladika-vladar zna da među svojima održava mržnju prema turskom porobljavanju. Za ovu njegovu istorijsku dramu kažu da je prelijepa, napisana po uzoru na Grke, u čijim je tragedijama dramsko uvijek spojeno sa epskim /.../ Učeni mladi Dalmatinac, gospodin Jakov Čudina, prihvatio se da prevede u italijanske stihove dramu crnogorskoga vladike, a mi želimo svako dobro njegovome poduhvatu, jer će njegov rad u Italiji zasigurno biti čitan. Dalmacija, u kojoj se prepliću i prožimaju narodi i jezici slovenski i italijanski, treba da ostane polje na kome će se upoznati i dvije književnosti. Na Dalmatincima je da uzmu dužnost posrednika, jer će se i sa jedne i sa druge strane Jadrana u bučnosti sve više razvijati materijalne i intelektualne veze, i odavaće se dužna zahvalnost začetnicima ovoga djela. Italija, koja je lijepo dočekala prevode Tomazea, Pelegrinija, kao i sva najnovija izdanja o ilirsko-slovenskim stvarima uopšte, biće zahvalna Čudini na ovom njegovom poklonu".

¹⁷(Cose dalmate e slave). *Gorski Vijenac...Silvestre Ghirlanda. Poema in dialogo, del Vladica di Montenegro*. - "Osservatore Triestino", LXIV/1847, n. 129 (27. X), 513-514. Bilješku je nakon desetak dana preštampala "Gazzetta di Zara" (XVI/1847, n. 88 (8. XI), 535-536), a Tomazeo je bez izmjena unio u svoj *Dizionario estetico*, Milano 1853, vol. II, 247 (Petrovich, Vladica di Montenero, Poema in dialogo).

¹⁸*Il Montenero e il Vladica Pietro Petrovic II*. - "Osservatore Dalmato", III/1851, n. 194 (5. XII), 4. Pored pomenutih stihova u prilogu je štampani i raniji Čudinini prevod V kola *Gorskog vijenca* (st. 1210-1266), objavljen 1847. godine.

¹⁹"Osservatore Dalmato", III/1851, n. 177, 1.

²⁰*Frammento del Gorski Vienaz del Vladica Pietro Petrovic*. Trad. G. Chiudina. - "Osservatore Dalmato", IV/1852, n. 163 (12. X), 4; Isto i u: "Corriere Italiano", Beč, III/1852, n. 240 (15. X), 2. Ovdje je riječ o I kolu (st. 563-602).

Kolo dal Gorski Vienaz del Vladica di Montenegro. Trad. G. Chiudina. - "Osservatore Dalmato", IV/1852, n. 166 (17. X), 4. Objavljeno je VI kolo (st. 2622-2647).

²¹*Ultimi momenti del Vladica di Montenegro*. - "Osservatore Dalmato", III/1851, n. 186 (21. XI) 1; *Il Montenero e il Vladica Pietro Petrovic II*. - "Osservatore Dalmato", III/1851, n. 191 (30. XI), 3-4; n. 192 (2. XII), 4; n. 193 (4. XII), 4; n. 194 (5. XII), 4; *Il Montenegro e il*

Ocijenjeno je da prevodi Jakova Ćudine nemaju veće umjetničke vrijednosti, ali da je njihov značaj nesumnjiv ako se ima u vidu da su italijanskoj čitalačkoj publici ipak uspjeli da prikažu i približe Njegoša, u vrijeme kad je Italija bila razjedinjena i potčinjena stranim vladarima, i kad je Crna Gora, mala ali nezavisna, za rizordimentalne Italijane bila uzor slobode i hrabrosti²². Ovoga prevodioca, koji je i u narednim decenijama nastavio da prevodi nove i prerađuje ranije prevedene odlomke iz *Gorskog vijenca*, jednom prilikom upoznao je i sam Njegoš²³.

Nadajući se da će mediteranska klima blagotvorno uticati na njegovu grudnu bolest, Njegoš je zimu i dio proljeća 1851. godine proveo u Napulju. U njegovoj pratnji bili su serdar Andrija Perović, upravitelj vladčinoga dvora Đuka Srdanović i jedan perjanik. Bilo je to vladičino posljednje putovanje u svijet. U Napulju se Njegoš upoznao sa srpskim piscem Ljubomirom Nenadovićem, koji će u svojim *Pismima iz Italije* ekermanovski zabilježiti niz detalja iz boravka crnogorskog vladike i pjesnika u Napulju i drugim italijanskim gradovima. Njegoš i Nenadović zajedno su obišli srednju Italiju, od Rima i Ćivitavekje, preko Livorna i Pize, do Firence, čijim su se znamenitostima naročito divili i gdje su se rastali. Da je Njegoš bio već poznat i u Italiji, a ne samo u graničnim oblastima italijanskog jezika, svjedoči i kratka bilješka u jednom firentinskom listu, kojom je najavljen njegov dolazak u ovaj grad: "Dobar je (Njegoš - prim. V.K.) strijelac puškom kao Bajron, piše stihove sa jednostavnom spontanošću Bajronovom, voli Italiju kao Bajron, i kao Bajron je tužan"²⁴. Njegoš je iz Firence, sa veoma pogoršanom bolešću, preko Ćenove, Torina, Milana i Venecije, sredinom maja 1851. stigao u Trst, odakle odlazi u Beč, gdje će se zadržati preko mjesec dana.

U ljetovalištu Hicing kod Beča crnogorskog vladiku posjetio je istoričar i arheolog iz Splita Franjo Karara (Francesco Carrara, 1812-1854), koji ga je, i po izgledu i po govoru, zatekao kao teškog bolesnika. Njegova sjećanja zabilježena su i objavljena povodom Njegoševe smrti.²⁵ Karara u članku

Vladika Pietro Petrovich II. - "Il Diavoleto", IV/1951, n. 332 (2. XII), 1325-1326; n. 333 (3. XII), 1332; n. 334 (4. XII), 1336; n. 340 (10. XII), 1359-1360; n. 341 (11. XII), 1364; n. 342 (12. XII), 1368; n. 343 (13. XII), 1372.

²²Dr Pavao Galić, *Italijanski prevodi iz Njegoševa Gorskog vijenca u periodiku "Gazzetta di Zara"*, "Stvaranje", XVIII/1963, sv. 9-10, 163.

²³U članku koji je napisao povodom smrti ovog dalmatinskog pisca Lazar Tomanović navodi da je Njegoš "na povratku iz Italije, kad su ga u Spljetu dočekali njegovi obožavaoci, među kojima je bio i mladi Ćudina, ovoga u čelo poljubio, čime se pokojnik ponosio do svoje smrti, više nego ijednom dekoracijom što su njegove prsi krasile". - "Glas Crnogorca", XXIX/1890, br.9 (4. III).

²⁴Navedeno prema: Petar Kasandrić, *Pietro II Petrović-Njegoš. La traslazione delle sue ceneri sul Lovćen.* - "L' Europa orientale", V/1925, n. 11 (30. XI), 771.

²⁵*Il Vladica del Montenegro, ritratto da' suoi colloqui*, "Letture di famiglia", Trst, I/1852, 58-61. Kararin članak preštampan je na italijanskom u Ćudininoj knjizi *Storia del Montenegro*, Split 1882, 96-100. Za novosadsku "Sedmicu" (1854, 133-135; 171-173) u izvodu ga je preveo

navodi da je vladiku upoznao u Splitu 1846. godine, u društvu engleskoga putopisca Endrjua Pejtna (Andrew Paton), kome se Njegoš, saslušavši njegove utiske iz posjete Crnoj Gori, iz koje se upravo vraćao, obratio riječima: "Vi nijeste vidjeli ništa, ako nijeste vidjeli vladiku, jer je vladika u Crnoj Gori sve". Obrativši se Karari, Njegoš ga je tada pozvao da dođe u Crnu Goru i da je opiše, kao što je već Dalmaciju, kako bi je Evropa upoznala: "Kod mene ćete naći skromnu biblioteku, dosta novina, dobre konje i dobar duvan, jednostavnu kuhinju, poneku bocu šampanjca i srdačno gostoprinstvo. I vidjećete da Crna Gora nije zemlja divljaka." Karara u članku opisuje i susrete sa bolesnim vladikom u julu 1851. godine²⁶. Dugom i zanimljivom razgovoru prisustvovao je i Njemač Neugebauer, koji se sa Njegošem upoznao u ljeto 1850. godine na Cetinju, i kome je u Lajpcigu upravo bila izišla knjiga o Dalmaciji i Crnoj Gori. Njegošu je osobito bilo stalo da se u novim knjigama o Crnoj Gori isprave pogrešna mjesta, nastala zbog nedovoljnog poznavanja i predrasuda.²⁷ Zanimljiv je Njegošev sud, iznijet u razgovoru, o razlikama u

Đorđe Srđić. Odlomke su prevodili Milorad Medaković (*P. P. Njegoš, posljednji vladajući vladika crnogorski*, Novi Sad 1882, 118-123) i Lazar Tomanović (*Petar Drugi Petrović-Njegoš kao vladalac*, Cetinje 1896, 216-218). Cetinjski "Istorijski zapisi" (IV/1951, knj. VII, sv. 7-9, 395-398) objavili su članak u prevodu Dušana Berića, ali sa ispuštenim zanimljivim odlomkom u kojem Njegoš poziva Kararu da ga on lično upozna sa Crnom Gorom.

²⁶Bio je (Njegoš - prim. V. K.) izobličien. Duga crna kosa i crna brada, naglašavajući obrise voštanoga izmršaloga lica, isticali su njegovu bljedilo; oči su bile mutne i bez sjaja, glas promukao, disanje naporno: sjedeći, sam je sebi bio težak...Po pogledu, po načinu govora, prepoznavali smo iznurenog bolesnika; ali kada započe da priča o Napulju, gdje je proveo posljednju zimu radi zdravstvenoga oporavka, i da opisuje njegov čarobni položaj, ljekovite i mirisne povjetarce, krasni nebeski safir, njegov glas je zvučao snažnije, obrazi su mu se žarili, duša, neobuzdana, činilo se da se oslobađa okova njegovoga bolesnoga tijela. U tom času prepoznah u njemu pjesnika".

²⁷O prvoj posjeti jednog stranog vladara, saksonskog kralja Fridriha Avgusta II, Njegošu i Crnoj Gori, maja 1838. godine, pisano je u savremenoj njemačkoj, francuskoj i italijanskoj štampi sa puno pretjerivanja i netačnosti. Tri godine nakon te posjete, na italijanskom jeziku objavljena je knjiga tršćanskog botaničara Bartolomea Bjažoleta, koji je pratio kralja, a u kojoj je on objavio svoj dnevnik, kao i zabilješke sa botaničkim, geografskim, etnografskim, istorijskim i drugim zapažanjima nastalim prilikom te posjete (*Relazione del viaggio fatto nella primavera dell' anno 1838 dalla maesta' del Re Federico Augusto di Sassonia nell' Istria, Dalmazia e Montenegro*, Trst 1841). Bjažoletov putopis, sa dragocjenim i vjerodostojnim opisima Njegoša i Cetinja, pojavivši se ubrzo i u njemačkom prevodu, opovrgao je netačne novinske navode koji su Njegoša veoma pogodili, otvorivši put mnogim radoznalim strancima koji su, zahvaljujući najviše turskom i austrijskom propagandom uvriježenom vjerovanju, zazirali od susreta sa Crnom Gorom kao sa opasnom zemljom varvarskog i krvoločnog naroda. O Njegošu Bjažolet navodi da je "visok stasit čovjek veličanstvenoga izgleda, prijatan i otmien, učen, upućen i u poeziju", te da je "sabran, malo govorljiv, zamišljen, sav u brizi za svoju državu i svoj narod". Izvještaj italijanskog botaničara, ukoliko se zanemare novinske vijesti o putu Fridriha II Saksonskog po Crnoj Gori i Dalmaciji, hronološki je prvi značajni napis o Petru II Petroviću Njegošu na italijanskom jeziku. Odlomak posvećen Crnoj Gori pojavio se nedavno u novom italijanskom izdanju (Bartolomeo Biasoletto, *Viaggio in Montenegro di Federico Augusto di Sassonia*, Saggio introduttivo Vesna Kilibarda, Pensa Multimedia, Lecce, 2000).

pristupu stranih putnika koji bilježe svoje utiske o Crnoj Gori.²⁸ Njegoš je želio, svjedoči Karara, da se o Crnoj Gori napiše dokumentovana istorija, koja bi saznanja sa lica mjesta, kao i ono što je sačuvano u različitim tradicijama i zabilježeno u narodnoj poeziji, objedinilo sa bogatom građom o Crnoj Gori iz evropskih biblioteka, prvenstveno onih u Veneciji, Rimu, Petrogradu, i dalmatinskih arhiva, kao i sa novijim historijama Crne Gore Vasilija Petrovića, Dimitrija Milakovića, Vuka Karadžića, Francuza Viale de Somiera, Engleza Dž. G. Vilkinsona... Karara opisuje poljednji susret sa teško

Prevodi odlomka o Crnoj Gori kod nas: *S puta saksonskog kralja Fridriha Avgusta u Crnu Goru*, "Glas Crnogorca", XXVI/1897, br. 4 (25. I), br. 5 (1.II), Listak (prevodilac nepotpisan). Radi se o prvom prevodu iz Bjazoletovog putopisa i to odlomka objavljenog u jednom rimskom časopisu povodom vjenčanja prinčevskog para Savoja-Petrović (*Dal viaggio di Federico Augusto re di Sassonia nel Montenegro*, "Vita italiana", 1896, 25. X, 453-455). Izvode iz Bjazoletovog putopisa objavio je Pavle Rovinski (*Vladika crnogorski Petar II po odzivima stranih pisaca*) u cetinjskom "Književnom listu (II/1902, sv. 4, 85-89). Rovinskog je u dva navrata preštampano Marko Dragović (*U spomen stogodišnjice rođenja mitropolita i gospodara crnogorskog Petra II Petrovića Njegoša*, Cetinje 1913, 13-14; *Odzivi inostrane štampe o Crnoj Gori*, "Pravda", 20. IX 1925). Docniji prevodi Bjazoleta: *Saksonski kralj kod Njegoša*, "Istorijski zapisi", II/1948, sv. 3-4, 226-238 (Ovdje je Ilija Bratičević preveo jednu njemačku verziju putopisa iz knjige: Franz Genthe, *Montenegro - Ein Beitrag zur Geschichte seines Furstenhauses*, Berlin 1912); *Saksonski kralja Fridrih Avgust II u poseti Njegošu*, fragmentarno prevela Vera Bakotić (u: *Savremenici o Njegošu*, uredili V. Latković i N. Banašević, Beograd, Novo pokolenje, 1951, 32-47); *Bjazoletov opis puta saksonskog kralja u Crnu Goru*, preveli dr Gavro Škrivanić i Radmila Popović-Petković (u: Dr Ljubomir Durković-Jakšić, *Bjazoletov opis posete saksonskog kralja Crnoj Gori 1938. godine*, "Stvaranje", XVIII/1963, sv. 1, 47-73); *Putovanje saksonskog kralja Fridriha Avgusta u Crnu Goru*, preveli Vukić Pulević i Daniel Vincek (u: *Crna Gora vrata Balkana*, Putopisi i zapisi evropskih botaničara, Cetinje, Obod, 1991, 73-129); *Izveštaj o putu saksonskog kralja Fridriha Avgusta II u Crnu Goru 1838. godine*, prevela Vesna Kilibarda (u: *Njegoš i Trst*, 111-162).

O posjeti saksonskog kralja i o Bjazoletovom putopisu pisali su Jevto Milović (*Kralj saksonski Fridrih Avgust na Cetinju 31. maja i 1 juna 1838. godine*, "Istorijski zapisi", III/1949, sv. 1-2, 50-60; *Neki podaci o izgubljenom Njegoševoj pohvalnoj pjesmi saksonskog kralja Fridriha Avgusta*, "Istorijski zapisi", IV/1950, knj. VI, sv. 10-12, 498-499), Vido Latković (*Jedna nepoznata Njegoševa pjesma*, "Književne novine", 31. VII 1951, 3), Danilo Lekić (*Stranci o Njegošu*, "Stvaranje", VI/1951, sv. 7-8, 477-488), *Iz dnevnika saksonskog kralja Fridriha Avgusta II* (preveo Miljan Mojašević, u: *Savremenici o Njegošu*, 48-59), Dr Ljubomir Durković-Jakšić (*O poseti saksonskog kralja Njegošu 1838.*, "Istorijski zapisi", V/1952, knj. VIII, sv. 1-3, 36-46; *Bjazoletov opis posete saksonskog kralja Crnoj Gori 1838. godine*, "Stvaranje", XVIII/1963, sv. 1, 47-49), Radmila Pešić (*Još jedan opis dolaska saksonskog kralja u Crnu Goru*, "Stvaranje" m XVIII/1963, sv. 5, 551-553), Vukić Pulević (*Bartolomeo Bjazolet*, "Ovdje", XIX/1987, br. 215, 32); Vesna Kilibarda (*Italijanski botaničar Bartolomeo Bjazolet o posjeti saksonskog kralja Njegošu i Crnoj Gori*, "Riječ", III/1997, sv. 2, 102-109; *Bjazoletov opis Njegoša i Crne Gore*, u: *Njegoš i Trst*, 40-56).

²⁸"Englezi, koji k nama dolaze, pažljivo posmatraju i proučavaju svaku stvar, i sve uzimaju u obzir, i, ako ih ko ne obmane, opisuju tačno. Francuzi gledaju površno, većinom vide jasno, i često naslućuju, ali previše poetizuju. Većina Njemaca, naprotiv, zadovoljni su ukoliko mogu sastaviti bilo kakvu knjigu, čak prepisanu od drugih; i kako o vladici i o njenoj zemlji treba kazati nešto što nije rekao niko drugi, uzimaju za istinitu svaku priču i svaku duhovitu izmišljotinu".

bolesnim vladikom 23. jula 1851.²⁹ Na kraju članka, u kratkim crtama, data je i Njegoševa biografija.

Petra II Petrovića Njegoša uvrstio je Simeon Ljubić, nekoliko godina nakon vladičine smrti, u *Biografski rječnik slavnih ljudi Dalmacije* (sic!)³⁰. Pored osnovnih podataka o zavladičenju u Petrogradu, osnivanju škola i štamparije i organizaciji državne vlasti Crnoj Gori, posebno ističući da je vladika uveo stroge kazne protiv krvne osvete i upada Crnogoraca u pogranične turske i austrijske oblasti, Ljubić piše i o njegovom pjesničkom djelu, najviše se zadržavajući na *Gorskom vijencu*. On citira Tomazeov sud u i opširno prenosi Frančeskijeve ocjene iz 1847. godine.

U deceniji nakon Njegoševe smrti u tršćanskom romantičarsko-rizordimentalnom kulturnom krugu nastale su dvije romantičarske mistifikacije u kojima se crnogorski vladika pojavljuje kao književni lik. Ta ostvarenja pripadaju kod nas manje poznatoj skupini djela lijepe književnosti na italijanskom jeziku, u stihu i u prozi, koja za predmet imaju Crnu Goru i Crnogorce, a kojima je posebno sklon bio romantičarski ukus, u koji se savršeno uklapala predstava o maloj balkanskoj zemlji u planinama i njenoj viševjekovnoj borbi za slobodu³¹. Predstavljajući svakako zanimljiv vid recepcije Njegoša, pomenuta štiva svjedoče o dubokom tragu koji je crnogorski vladika ostavio u Trstu, prvom većem evropskom gradu koji je upoznao i u kojem je, putujući u Beč i u Rusiji, duže ili kraće boravio petnaestak puta.³²

U prvij od dvije uokvirene priče, odlomku iz neobjavljenog romana, kako stoji na koricama, danas nepoznatog, moguće pseudonimom potpisanog

²⁹"Na odlasku stisnuo mi je ruku više puta. Činilo mi se da se rukujem sa studenim lešom".

³⁰*Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, compilato dall' ab. Simeone Gliubich, Beč - Zadar, 1856, 251-253.

³¹Ovi literarni proizvodi dio su korpusa proznih i poetskih ostvarenja južnoslovenske inspiracije koja su nastajala u Italiji od druge polovine XVIII vijeka nadahnuta "morlakizmom" iz djela opata Alberta Fortisa, prevodima i komentarima naše narodne poezije Nikole Tomazea i stavom prema Slovenima najznačajnijeg predstavnika italijanskog rizordimenta Đuzepe Macinija. - Up. radove Mata Zorića: *Odjeci sa slavenskog Balkana u književnosti "Treće" Italije*, Godišnjak Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH, knj. II, 1961, 171-194; *Talijanski pisci o južnoslavenskim narodima*, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1971, tom 8, 302-312; *Talijanski pisci i nama i našim književnostima*. Svjedočanstva, odjeci i prijevodi od Dantea do Pasolinija, "Književna smotra", III/1971, sv. 8, 65-81, sv. 9, 88-105; *Croati e altri Slavi del Sud nella letteratura italiana dell' 800*, "Studia romanica et anglica zagabriensia", 33-36/1971-1973, 113-184.

³²U Trstu su Njegoša srdačno dočekivali, kako austrijske vlasti, čija ga je policija, ipak, u stopu pratila, tako i "našijenci" iz brojne južnoslovenske kolonije, s kojima je prijateljevao i od kojih su mu pojedini bili povjerenici za različite poslove (Mihailo Vučetić, Dimitrije Vladislavljević, Andrija Stojković, Marko Kvekić, Spiridon Gopčević, Dimitrije Frušić). - Up.: Dr Lj. R. Durković-Jakšić, *Njegoš i srpska pravoslavna opština u Trstu*, Zbornik pravoslavnog Bogoslovskeg fakulteta, Beograd, II/1951, 323-367; B. Stulli, *Tršćanska "Favilla" i Južni Slaveni*, Anali Jadranskog instituta JAZU, 1956, sv. I, 7-80.

Pjetra L. Đenerinija, pripovijeda se o navodnoj posjeti dvojice stranih putnika Crnoj Gori u jesen 1846. godine.³³ U "realni" okvir radnje, čiji su protagonisti, pored Njegoša, i neke poznate istorijske ličnosti iz njegove okoline, i u kojoj su zabilježeni manje ili više vjerodostojni detalji vezani za život i vladatičnoj rezidenciji i za zblivanja u crnogorskoj prestonici, upliću se i predanje o nesrećnoj ljubavi Pera i Vilke i jedan kratak pregled crnogorske istorije iz vremena Balšića i Crnojevića.³⁴

U drugom, mnogo poznatijem, književno uspjelijem i na nekoliko jezika prevođenom primjeru romantičarske mistifikacije "crnogorske tematike", sa Njegošem kao književnim likom-naratorom, radi se o priči pjesnika i urednika tršćanskog lista "Favilla" Frančeska Dal Ongara, za koju se, sve dok argumentovano nije ukazano na piščeve književne izvore i neke istorijske netačnosti u pripovijedanju, vjerovalo da je plod Njegoševog pripovjedačkog dara³⁵. Crnogorski vladika ovdje, navodno, pripovijeda italijanskom pjesniku jedan ljubavno-herojski događaj sa tužnim završetkom, na temu krvne osvete i okaljane djevojačke časti. S obzirom na činjenicu da su se Njegoš i Dal Ongaro 1844. godine zaista upoznali u Trstu, od crnogorskog pjesnika mogla je, možda, dijelom poticati fabula, ali svakako samostalno uobličena kreativnom maštom italijanskog pisca.³⁶ Dal Ongaro je, pored najviše komentarisane priče o Jeli, autor još nekoliko djela južnoslovenske inspiracije, nastalih

³³Pietro L. Generini, *Pero e Vilka, ossia il Montenegro, suoi usi e costumi*. Brano di un romazo inedito. Trst 1853. - Prevod Ljubice Klančić: *Crna Gora, njeni običaji i nošnja*, "Glasnik etnografskog muzeja", Cetinje, knj. III, 1963, 189-217. Prevod Vesne Kilibarde: *Pero i Vilka ili Crna Gora, njen način života i običaji*, u knjizi *Njegoš i Trst*, 163-204.

³⁴Đenerini, vrlo vjerovatno, nije boravio u Crnoj Gori, niti se sa Njegošem lično susretao, ali je, očito, bio upoznat sa odgovarajućom literaturom iz koje je mogao crpsti potrebne podatke za svoje teme. Upadljiva je sličnost pojedinih pasusa Đenerinijeve priče sa Bjazoletovim putopisom, objavljenim u Trstu desetak godina ranije. Moguće da je autor koristio i neka usmena kazivanja iz kojih se upoznao sa narodnim običajima i životom na Cetinju. Detaljnije up. Vesna Kilibarda, *Đenerinijev pseudoputopis (Njegoš i Trst)*, 82-94)

³⁵Francesco Dall' Ongaro, *Schizzo di costumi. Yella. La fidanzata del Montenegro*, "La Ricamatrice", Milano, IX/1858, n. 22-24. Priča je na italijanskom objavljena i u Dal Ongarovoju zbirci *Racconti*, Firenca 1869, 300-339; (II izd. Firenca 1890). Jedna redakcija prvog izdanja objavljena je i na francuskom: *Yella ou la fiancée du Montenegro*. - "Le Nord", Journal international, Bruxelles, IV/1858, n. 257, 258, 259 (14-16. IX). Prevođena je, više sa francuskog ili njemačkog nego sa italijanskog, na slovački (1861), hrvatski (1863, 1873, 1932), slovenački (1867), njemački (1873) i srpski jezik (1876, 1892, 1923, 1952, 1974). Sa italijanskog na srpski preveo je samo Franjo Nakić Vojnović (F. Dal Ongaro, *Njegoševa priča o vjerejoj Crnogorki*, Cetinje, Narodna knjiga, 1952). Detaljnije up. Vesna Kilibarda, *Dal Ongarova mistifikacija (Njegoš i Trst)*, 95-110).

³⁶O različitim mišljenjima u vezi sa autorstvom priče up.: M. R. Barjaktarević, *Frančesko Dal Ongaro: Njegoševa priča o vjerejoj Crnogorki*, "Stvaranje", VII/1952, sv. 5, 319-320; N. Banašević, *Njegoševa ili Dal Ongarova priča*, PJKIF, XXV/1959, sv. 1-2, 93-96; M. Zorić, *Hrvatska i Hrvati u talijanskoj lijepoj književnosti*, Hrvatski znanstveni zbornik, svezak II, Zagreb 1971, 50, 111; Dr Lj. Durković-Jakšić, *Njegoševa pripovetka*, Beograd 1974; Dr M. Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, Titograd 1988, 149-155.

pod neposrednim uticajem Nikole Tomazea. Portret crnogorskog vladike dat je kod Dal Ongara sa velikim simpatijama. Navodi se da je Njegoš "za glavu bio viši od lijepih ljudi koji su ga okruživali", da je bio "odličan govornik i pjesnik" i da je "govorio najčistijim ilirskim jezikom na Primorju". Dal Ongaro govori o Njegoševoj "ljubaznosti, poletu i plemenitoj gordosti" i, nadalje, o njegovoj želji da modernizuje svoju zemlju, u kojoj se, kao što će posvjedočiti "Njegoševa priča", još uvijek može naići na primjer "primitivne i pomalo divlje poezije", prepune čari za Evropljane zasićene "monotonijom prozaičnog života" i sklone mišljenju da civilizacija neminovno donosi moralno nazadovanje.

Podsjećanje na ovo romantičarsko uvjerenje, u skladu s kojim je i vjerovanje u moralnu neiskvarenost priprostog slovenskog puka, moglo bi, možda, biti od pomoći i u tumačenju složenog i protivurječnog odnosa Nikole Tomazea (Niccolo Tommaseo, 1802-1874), italijanskog patriote, pjesnika, pripovjedača i filologa, slavne ličnosti italijanskog rizordimenta i najvećeg predstavnika kulta narodne poezije u italijanskom romantizmu, prema Petru II Petroviću Njegošu. Poznanstvo cetinjskog vladike, koji je želio da evropeizira Crnu Goru, i slavnog Šibenčanina, koji je smatrao da modernizacijom ne treba remetiti starovremeni način života patrijarhalnih Crnogoraca, kao uslov očuvanja kako čistoga narodnoga jezika tako i moralne čistote naroda,³⁷ datira od njihovog prvog susreta na brodu "Baron Štirmer" januara 1844. godine, a nastavilo se prepiskom i srdačnim odnosom u proljeće 1847., kada je Tomazeo Njegošu usrdno pomagao u prikupljanju građe u mletačkom arhivu, a vladika posjećivao Tomazea u njegovom skromnom stanu u Veneciji.³⁸ Kad je 1848. godine u Austriji buknuła revolucija i Tomazeo se našao na čelu novouspostavljene Mletačke republike, između njega i crnogorskog vladike došlo je do političkog sukoba i otvorenog neprijateljstva. Čuvena je njihova prepiska iz toga doba, u kojoj je Tomazeovim prijateljima i optužbama da u savezu sa Rusijom želi da zauzme Boku Kotorsku, ukoliko

³⁷Milorad Medaković, *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, 134.

³⁸Tokom boravka u Veneciji Njegoša su najviše zanimali spisi i dokumenti iz mletačkog arhiva "odnoseći se jugoslovenstva", a iz crnogorske prošlosti sve što se ticalo Šćepana Malog i što je o ovoj zagonetnoj ličnosti bilo zapisano u izvještajima kotorskog providura Paskvala Cigonje, mletačkog vicekonzula u Skadru Duoda i poslanika Presvijetle republike pri otomanskoj Porti Đustinijanija. U prepisivanju te građe, kako sam bilježi u predgovoru *Lažnog cara Šćepana Malog*, Njegošu "usrdno priskoči" i bi mu "na ruku" Nikola Tomazeo, kao i čuvar arhiva, markiz Marko Solari.

Njegoš je u Veneciji prvi put boravio četiri dana krajem marta 1844. godine, na povratku iz Beča. Iako je svrha puta bila pokušaj nabavke brodova sa topovima, sa kojima bi od Turaka povratio ostrva Vranjinu i Lesendro u Skadarskom jezeru, iz susreta sa ovim gradom u Njegoševoj *Bilježnici* ostali su zapisani i kraći odlomci nadarene putopisne proze. Njegoš je, odjeven u crnogorsko odijelo i u pratnji ruskoga konzula, razgledajući znamenitosti, obišao Veneciju s kraja na kraj, pješice i u gondoli; peo se na zvonik crkve Sv. Marka, obilazio duždevu palatu, silazio u mletačke podzemne tamnice, koracima mjerio Ponte Rialto.

se ova pobuni protiv Austrije, Njegoš suprotstavio krvave i viteške stranice crnogorske istorije³⁹. Tomazeovu srdžbu pojačala su Njegoševa "objavljenija", upućena krajem maja 1848. godine "braći od obje crkve, Bokeljima i Dubrovčanima", u kojima ih, vjerujući da je kucnuo čas ostvarenja južnoslovenske ideje, čiji je veliki pobornik bio, poziva na vjernost hrvatskom banu Josipu Jelačiću.⁴⁰ Njegoš podržava sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom, smatrajući da je za njih bolje da privremeno budu pod Austrijom, dok je Tomazeo težio da se Dalmacija, u kojoj je uživao veliki ugled i imao niz sljedbenika, oslobodi Austrije i pripoji Italiji⁴¹.

Od ovoga sukoba Tomazeo će za Njegoša, čak i poslije njegove smrti, raznim povodima i u raznim djelima, imati samo neopravdano ružne, grube i klevetničke riječi.⁴² Optuživaće ga da "pijući francuska vina i često pohađajući dvorane Meterniha i pjevajući o jednoj plesačici italijanskog pozorišta, vrijeđa ruski dvor, koji ga izdržava",⁴³ da "u Veneciji, Trstu i Beču odlaze

³⁹Tomazeovo pismo Njegošu od 31. marta 1848. godine objavljeno je u listu "Gazzetta di Zara" 10. aprila i rasturano kao letak po Boki i Dalmaciji. U prevodu na srpsko-hrvatski jezik objavljeno je u "Dodatku k Srbskim novinama" 6. aprila 1848. (po starom kalendaru). Odgovor uvrijeđenog Njegoša, datiran 21. aprila, s kojim se završilo njihovo neposredno komuniciranje, objavio je Lazar Tomanović prvo u svojoj knjizi *Petar Drugi Petrović Njegoš kao vladalac* (Cetinje 1896, 177-178), a potom u članku *Tomazeo i Njegoš* u cetinjskom "Glasu Crnogorca" (XXXI/1902, br. 40 (5. X), 2-3), u kojem na italijanskom objavljuje i Tomazeovo pismo Njegošu.

⁴⁰Njegoševu poslanicu Bokeljima i Dubrovčanima od 20. maja, u kojoj crnogorski vladika ustaje protiv Tomazeovog pokušaja da Dalmatince i Bokelje pridobije za mletački pokret, u prevodu na italijanski jezik objavili su dubrovački list "Rimembranze della settimana" (I/1848, n. 12 (17. VI), 103) i zadarska "Gazzetta" (XVII/1848, n. 49 (20. VI), 279).

⁴¹Njegoš nije mogao voditi politiku protivnu interesima svoje moćne zaštitnice, carske Rusije, koja je 1848-1849 bila saveznica Austrije. Up: Kosta Milutinović, *Njegoš i Tomazeo*, Zbornik istorije književnosti Odelenja književnosti i jezika SANU, knj. 5, 1966, 60.

⁴²Ambivalentni odnos crnogorskog vladike i slavnog Dalmatinca prvi je dokumentovano pokušao da protumači Lazar Tomanović (up. bilj. 39), ističući kao jedan sporni momenat oko kojega su se razišli njihov različit stav prema Rusiji i slovenstvu, a kao drugo ishodište njihovoga neslaganja i Tomazeove "mržnje" spor oko Boke 1848. godine. Novija istraživanja početak Tomazeove netrpeljivosti prema Njegošu datiraju i ranije. O odnosu Njegoša i Tomazea up.: Dušan Berić, *Nikola Tomazeo i Petar Petrović Njegoš*, "Slobodna Dalmacija", 16. VIII 1951; Vesna Kilibarda, *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918. godine*, UNIREX, Nikšić 1992, 129-139; Kosta Milutinović, *Nikola Tomazeo i jadransko pitanje*, Jadranski zbornik, Rijeka-Pula, IV/1959-1960; Isti, *Njegoš u borbi za Dalmaciju 1848.*, "Zadarska revija", XIII/1964, br. 1, 1-18; Isti, *Njegoš i Tomazeo* (vidi bilj. 41, str. 109-153); Grga Novak, *Petar II Petrović Njegoš i Nikola Tomazeo*, "Politika", 6-9. I 1935, 15; Danilo Petranović, *Nikola Tomazeo* (predgovor u: *Nikola Tomazeo, Iskrice*, SKZ, Beograd 1898, III-XXVIII); Mirka Zogović, *Još neki podaci o saradnji N. Tomazea i P. Njegoša*, "Naučni sastanak slavista u Vukove dane", 1978, 159-169; Mate Zorić, *Nekoliko pisama iz ostavštine Nikole Tomazea*, "Zadarska revija", VIII/1959, br. 4, 403-415.

⁴³*Italia, Grecia, Illirio, la Corsica, le isole Jonie e la Dalmazia*, u: *Storia civile nella letteratura*, Studii di N. Tommaseo, Rim-Torino-Firenca 1872, 431. - U ovom članku, koji je napisao na Krfu 1850. godine, Tomazeo na još nekoliko mjesta i u istom duhu pominje Njegoša.

vladičansku mantiju i ratnički nož da bi opjevao jednu plesačicu i pio šampanjac u društvu lakih žena".⁴⁴ I mnogo kasnije, u svojoj starosti, Tomazeo će pominjati Njegoša kao "izvrsnog pjesnika i donekle bezbožnog vladiku, odjevenog više kao razbojnik nego kao sveštenik, rastom gorostasnog, kupca ruskim zlatom francuskoga vina, koje ispija među svojim golim liticama".⁴⁵ Najveće pogrde o crnogorskom vladici, iako uvijek visoko cijeneći njegovu poeziju, zabilježiće Tomazeo u svojim spisima objavljenim, prema oporuci, više decenija nakon njegove smrti.⁴⁶

I poslije smrti Petra II Petrovića Njegoša Jakov Ćudina nastavlja svoj 1847. godine započeti prevodilački rad na italijanskim verzijama *Gorskoga vijenca*. Sve ranije objavljene kao i novonastale prevode Njegoševih stihova on je uvrstio u prvi tom svoje dvotomne knjige prevoda slovenske poezije, izdate u Firenci 1878. godine.⁴⁷ Ćudina prvo piše o Njegošu, dajući pregled značajnih momenata iz njegove lične i vladarske biografije u vidu izdvojenih pabiraka, uz niz zanimljivih detalja koji se nigdje drugo ne objavljuju i među kojima promakne i po koji pogrešni podatak.⁴⁸

Opisujući korake koje je Njegoš, nakon ukidanja gubernadurstva, preduzeo na unutrašnjem uređenju zemlje, osnivajući Senat i Gvardiju, Ćudina vrlo precizno i detaljno izvodi račun kojim dokazuje da su plate crnogorskih senatora, perjanika, sekretara i učitelja skoro u cjelini isplaćivane prihodima od poreza, a da je mali godišnji deficit pokrivao vladika iz imetka kojim je sam raspolagao, a koji su sačinjavala njegova lična dobra, prihodi od ribolova na Skadarskom jezeru i ruska pomoć, kao obeštećenje zbog učešća Crnogoraca u borbama protiv Francuza na strani Rusije. Ćudina navodi da je vladika u Crnoj Gori osnovao i škole, u kojima su đaci učili "da pišu i čitaju na nacionalnom jeziku, i na ćirilicom i na latiničnom pismu". "Plemenite želje" crnogorskog vladike "da među Crnogorcima raširi kulturu i civilizaciju", piše Ćudina, "uprkos opštem poštovanju koje je uživao, propale su, posebno

⁴⁴U članku *Milan e il Montenegro*, napisanom februara 1853. godine, objavljenom u knjizi *Il secondo esilio*, Scritti di Niccolò Tommaseo concernenti le cose d' Italia e d' Europa dal 1849 in poi (Milano 1862, vol. I, 241-245). U istoj knjizi, u članku *Al Sig. Ward, Commiss. delle Isole Jonie* (291-316), Tomazeo Crnu Goru naziva "predgrađem Petrograda" i optužuje Njegoša da "ruskim zlatom" potkupljuje svoje sunarodnike.

⁴⁵*Il Conte Andrea Cittadella Vigodarzere*, Memoria di N. Tommaseo, Padova, 1870, 34-35.

⁴⁶N. Tommaseo, *Venezia negli anni 1848 e 1849*, Firenze 1931; Isti, *Scritti editi e inediti sulla Dalmazia e sui popoli slavi*. A cura di Raffaele Ciampini, vol. I, Firenze, 1943, (*Ai popoli slavi*, 83-107); Isti, *D' un vecchio calogero (Spisi starog kaludera)*, "Studia romanica et anglica zagabriensia", 41-42/1976, 610-616.

⁴⁷*Canti del popolo slavo*, tradotti in versi italiani con illustrazioni sulla letteratura e sui costumi slavi, per Giacomo Chiudina, Firenze 1878. - U *Predgovoru* Ćudina o Njegošu kaže: "Niko kao on nije umio metkom probušiti orah bačen u vazduh, i niko sa više rodoljublja i žara nije proslavio hrabrost svojih Crnogoraca kao on u *Gorskom vijencu*, čija će stihovi živjeti koliko i mrznja prema Turcima i ljubav prema otadžbini" (tom I, 22-23).

⁴⁸*Del Vladika Pietro Petrović Njeguš, Canti del popolo slavo*, v. I, 83-92.

zbog nasljedne gordosti naroda i njegove nesklonosti svemu novome". Zbog toga, "uprkos svim ubjeđivanjima, uprkos prijetnji kaznom (čak i smrtnom)", vladika nije uspio da iskorijeni ubistva zbog krvne osvete, kao što, "bez obzira na autoritet i staranje", nije mogao da spriječi upade Crnogoraca na tursku i austrijsku teritoriju, "protiv kojih je uvijek bio". Ćudina potcrtava da se Njegoš izdvajao od svojih sunarodnika ne samo po kulturi i pjesničkom talentu, nego i kao "čuveni strijelac" i "odvažan i vješt jahač". Iako "ratnik i junak", nastojao je, "koliko je mogao", da održi mir, a njegovi pogledi na političke odnose i položaj njegove zemlje, ocjenjuje Ćudina, bili su "dobro utemeljeni". U susretima je bio "veoma ljubazan", što potvrđuju mnogi strani putnici koji su kod njega imali "gostoljubiv prijem". Prije smrti, po navodima Ćudine, vladika je preporučio Crnogorcima "da čuvaju skladne odnosa sa Austrijom", a Senat je "zaprijetio strogim kaznama" svim prekršiteljima ove preporuke. Na kraju članka, ističući da mu je Njegoš bio prijateljski naklonjen, jer je, kao prevodilac, upoznao Italiju sa njegovom poezijom, Jakov Ćudina daje uvodne redove Njegoševog testamenta u italijanskom prevodu.⁴⁹

U članku o *Gorskom vijencu*, koji slijedi u produžetku, Ćudina prepričava i analizira glavne epizode, povezujući prevedene odlomke iznošenjem sažetoga sadržaja i tumačeći istorijske ličnosti i događaje iz širega konteksta djela u bilješkama ispod teksta.⁵⁰ U svojim ocjenama Ćudina se, očito, veoma koristio Frančeskijevim člankom iz 1847. godine, dovodeći kola u vezu sa grčkom tradicijom i poredeći ih sa Manconijevim horovima. Pisac ističe da, bez obzira na preplitanje brojnih i raznovrsnih narativnih niti, tri dramska jedinstva u ovom djelu nijesu narušena. Za razliku od Frančeskija, koga Ćudina ne pominje, on doslovno citira Tomazeov sud o *Gorskom vijencu* iz 1847. Pored ranije objavljivanih odlomaka iz ovoga djela u italijanskom prevodu (1847-1848; 1851-1852), Ćudina je 1878. godine objavio i nove: nastavak I kola, koje je prevodio 1848. godine (st. 269-290 - "Sve su naše glave izabrane"); III kolo (st. 691-713 - "Ljuta kletva pade na izroda"); pismo Selima vezira (st. 1077-1121 - "Selim vezir rob roba svečeva"); pričanje vojvode Draško o žbirima u Mlecima (st. 1503-1528 - "Nema toga ko s' ne boji čega"); pjevanje Vuka Lješevostupca uz gusle (st. 1733-1752 - "Čevo ravno, gnijezdo junačko") i kletvu serdara Vukote uoči istrage ("U pamet se dobro, Crnogorci"). Ćudina je ovdje u proznom prevodu dao i stihove o Vuku Mandušiću i snahi bana Milonjića (st. 1271-1274, 1277-1307).

U *Istoriji Crne Gore*, objavljenoj 1882. godine⁵¹ Jakov Ćudina je, u okviru poglavlja o Petru II Petroviću Njegošu, preštampano u cjelini prethodni članak,

⁴⁹Isto, 91-92.

⁵⁰Isto, 92-128.

⁵¹*Storia del Montenero (Crnagora), da' tempi antichi fino a' nostri*, di Giacomo Chiudina, Split 1882. - Riječ je o prvoj dokumentovanoj istoriji Crne Gore na italijanskom jeziku. Ćudina je u društvu opata Franja Bulića, 1875. godine na Cetinju bio gost vojvode Maša Vrbice, "vatrenoga prijatelja Italije" (str.13). Taj boravak iskoristio je da se opskrbi nekim od izvora

sa ponegdje isparavljenim prevodima *Gorskog vijenca* iz 1878., dodajući im jedino do tada neobjavljenu italijansku verziju IV kola (st. 1044-1074 - "Tri serdara i dva vojevođe").⁵² Pored *Gorskog vijenca*, Ćudina ovom prilikom detaljno prepričava i sadržaj drugog Njegoševog značajnog djela, *Lažnog cara Šćepana Malog*, ističući da pjesniku uzor nijesu bili savremeni zapadni dramski pisci, već se ponovo poslužio metodom starih Grka, presijecajući dramsku radnju kolima u uložni horskih partija. O Njegošu, kao crnogorskom svjetovnom i duhovnom poglavaru, Ćudina u *Istoriji* preštampano članak objavljen 1878. u *Canti del popolo slavo*, ispravljajući poneke uočene greške u podacima. U Njegoševoj vladarskoj biografiji autor je ovdje dodao dvije epizode: o vezama i pobratimstvu Petra II sa hercegovačkim vezirom Alipašom Rizvanbegovićem i o ubistvu Samil-age Čengića u Drobnjaku.⁵³ U ovom poglavlju knjige dalmatinski pisac objavio je u cjelosti i članak Franja Karare o Njegošu iz 1852. godine.⁵⁴

Kritika se o Ćudinom prevodilačkom radu nije najpohvalnije izrazila. Danilo A. Živaljević smatra da "mestimice on nije ni razumeo Njegoša" i da mu je nedostajalo "ono što je bilo od neizbežne potrebe za takav rad, a to je poezija", te da je samo "dobra volja i istrajnost" privela njegov trud kraju.⁵⁵ Milan Rešetar je prevodilački rezultat Jakova Ćudine ocijenio kao "dosta slab i netačan".⁵⁶ Ističući da nedostaci i netačnosti ne mogu umanjiti istorijski značaj njegovoga rada na prevođenju *Gorskoga vijenca*, poznija kritika biće prema ovom prevodiocu blagonaklonija.⁵⁷ Sama činjenica Njegoševoga ranog prisustva u italijanskoj kulturi može izvjesno da relativizuje skromnu jezičku i stilističku vjernost originalu, koja u ocjeni istorijskoga značaja, ako ne i

na osnovu kojih je pisao ovu istoriju, a koje navodi u predgovoru (N. Dučić, D. Milaković, M. Medaković, S. Novaković, F. Peter, B. Kalaj, V. Lago, F. Apendini, V. de Somie, A. Delari, Š. Irijart, A. Brunialti, Dž. G. Wilkinson, T. Momsen, građa iz Državnog arhiva u Zadru, godišta 1862-1880 zadarskog "Narodnog lista", građa iz Cetinjskog arhiva, cetinjski almanah "Grlica" itd.). U prevodu na italijanski I. A. Kaznačića na italijanskom je nešto ranije objavljena Milakovićeva Istorija Crne Gore (*Storia del Montenegro* del cavaliere Demetrio Milaković, Dubrovnik 1877).

⁵²Isto, 101-123.

⁵³Isto, 88-96.

⁵⁴Isto, 96-100.

⁵⁵Njegoš u talijanskoj književnosti, "Kolo", II/1901, sv. 8, 445-448.

⁵⁶Up.: *Gorski Vijenac* vladike crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša, osmo izdanje s komentarom Milana Rešetara, Beograd 1923, LVIII. - Rešetar, koji zna samo za Ćudinine prevode objavljene 1878. godine, poziva se na ocjenu Luka Zore da se prevodilac udaljio od smisla originala i da je prevod "dosta slab i netačan", iako Zore ističe da "ima komada lijepo prevedenih" (*Pretnes književni*, "Slovinac", II/1879, br. 2, 25-29).

⁵⁷Up.: Dušan Berić, *Nekoliko podataka o prvom prevodu Gorskog vijenca na italijanski jezik*, "Istorijski zapisi", knj. VII, 1951, sv. 1-3, 108-113; Dr Pavao Galić, *Italijanski prevodi iz Njegoševa Gorskog vijenca u periodiku "Gazzetta di Zara"*, "Stvaranje", XVIII/1963, sv. 9-10, 155-163. - O mnogostrukim vezama J. Ćudine sa Crnom Gorom up.: Vesna Kilibarda, *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918. godine*, Nikšić 1992, 116-117.

kvaliteta prevoda, dobija ili gubi na važnosti zavisno od toga da li se prevodilački rezultat posmatra i ocjenjuje izdvojeno ili u kontekstu ukupnih kulturno-istorijskih okolnosti u kojima nastaje. Ono što na savremenoga proučavaoca prevoda Jakova Ćudine može da ostavi utisak jeste njegov izbor odlomaka iz Njegoševoga najčuvanijega djela, kojim je ovaj prevodilac italijanskim čitaocima predstavio sve tri civilizacije (Crnogorice, Turke i Mlečane) koje su obilježile njegoševsku sliku Crne Gore.

Do kraja XIX vijeka, pored Ćudine, u prevođenju stihova iz *Gorskog vijenca* na italijanski jezik ogledali su se još neki "našijenci", ali i Italijani.

Ivan Nikolić objavio je 1869. godine u zadarskom "Narodnom listu" italijanski prevod oko dvije stotine završnih stihova *Gorskog vijenca* (st. 2548-2819), kojim je, međutim, parafrazirajući original, dodajući ili izostavljajući stihove, čitaoca mogao upoznati jedino sa sadržajem kraja Njegoševoga spjeva.⁵⁸ Dvadesetak godina docnije on je preveo i I kolo (st. 198-290), jednako se udaljivši od izvornika kao i u prvom pokušaju, i sa stanovišta potpunosti i sa stanovišta tačnosti prevoda.⁵⁹ Ovaj prevodilac objaviće u Italiji, na samom početku XX vijeka, i prvi, uslovno kazano, cjeloviti prevod *Gorskog vijenca* na italijanskom jeziku.⁶⁰ Iz ovoga prevoda izostavljena je posvetna pjesma *Prahu oca Srbije* i najveći dio Draškove epizode u Mlecima. Time je napravljen ustupak ukusu italijanske čitalačke publike, čije se reakcije prevodilac, moguće, plašio, iako Draškovo viđenje Venecije italijanski autori hvale i svrstavaju u antologijske izbore. Njegošev deseterac Nikolić prevodi jedanaesteracem, karakterističnim stihom italijanske poezije.⁶¹

⁵⁸*Dal Gorski Vijenac di Petar Petrović Njegoš, Vladica del Montenegro* (Traduzione dallo slavo), "Nazionale", VIII/1869, n. 37, 1-3. - Nikolić ovdje nije preveo stihove: 2579-2582, 2599-2603, 2618-2680, 2720-2724, 2774-2779. Up.: Dr Pavao Galić, *O nekim stihovima iz Gorskog vijenca u Nikolićevu prijevodu*, "Stvaranje", XIX/1964, br. 7-8, 927-930.

⁵⁹*Coro del Gorski Vijenac* (Dallo slavo). - "Domenica", III/1889, n. 42, 324.

⁶⁰*Il Serto della montagna*, Quadro storico della fine del secolo XVII di Pietro Petrovich-Njegus, Fabriano 1902.

⁶¹Ivan Nikolić, zadarski advokat, poznat je kao prevodilac na italijanski jezik naše narodne poezije, Petra Preradovića i Ivana Mažuranića. preveo je na italijanski i *Balkansku caricu*, dramu u stihu crnogorskoga knjaza-pjesnika Nikole I Petrovića (*L' Imperatrice dei Balcani*, dramma in tre atti, Zadar 1899). Kritika je o kvalitetu njegovoga prevoda *Gorskoga vijenca* izrekla negativan sud, smatrajući da ono što Nikolićeva verzija može pružiti čitaocu jeste najviše uvid u sadržaj originala. Kao predgovor ovom izdanju štampan je ranije objavljeni članak Marka Cara o Petru II Petroviću Njegošu.

Tokom XX vijeka na italijanskom jeziku objavljena su dva integralna prevoda *Gorskog vijenca* koje kao prevodilac potpisuje Umberto Urbani, profesor srpsko-hrvatskoga jezika na Univerzitetu u Trstu (*Il Serto della montagna*, Quadro storico della fine del secolo XVII, Milano 1939; Padova 1960). Oba izdanja opremljena su Urbanijevim predgovorima i komentarima Milana Rešetara. Stih prevoda, kao i kod Nikolića jedanaesterac, ovdje predstavlja već sasvim anahron metrički izbor. Kritika je, počev od samoga Rešetara, nepovoljno ocijenila Urbanijev prevod, zamjerajući mu kako niz krupnih smisaonih grešaka u prenošenju sadržaja, tako i povrede spoljašnje strukture, zbog kojih je prevod razvodnjen i više je parafraza. Drugo izdanje Urbanijevog prevoda samo je u izvjesnoj mjeri uvažilo kritičke

Kao prevodilac stihova iz Njegoševog spjeva javlja se 1877. godine mladi Bokelj Marko Car.⁶² Desetak godina docnije on će za italijansku čitalačku publiku napisati članak o Njegošu i *Gorskom vijencu*, objavljen prvo u jednom rimskom listu, a potom više puta preštampan i na italijanskom i u prevodu na srpsko-hrvatski jezik.⁶³ Car navodi ukratko neke od najznačajnijih činjenica iz Njegoševe vladarske biografije, a potom piše o *Gorskom vijencu*. Objasnivši istorijsku pozadinu ovog Njegoševog djela ("crnogorska vartolomejska noć"), on se, prvi na italijanskom jeziku, pozabavio i problemom žanra ovoga djela. Dilemu da li je u pitanju "stihovna drama" ili "poem epski" autor, međutim, ne razrješava, prihvatajući kompromisno rješenje da je riječ o epskom pričanju u dramskom obliku, s obzirom da Njegoševo remek-djelo ne sadrži dovoljno elemenata ni epskoga spjeva ni dramske radnje. Radnju ovoga dramskoga spjeva, po uzoru na njemačkog prevodioca Njegoša Kirstea, Car dijeli u devet slika. Nazivajući *Gorski vijenac* "Biblijom crnogorskog naroda", on ističe da je u njemu "ispripovijedana ne samo sva golema žborba za život ovog novog Izrailja kroz pustinje otomanskog varvarstva", nego "ujedno sazdan i jedan veliki obrazac jezika i stila". I u članku Marka Cara primjetan je uticaj četiri decenije ranije iznijetih zapažanja Ivana Frančeskija o tek izdatom *Gorskom vijencu*.

Prilikom svog boravka na Cetinju u junu 1886. godine italijanski sveštenik, član katoličkog reda barnabita, Čezare Tondini de Kvarengi (Cesare Tondini de Quarengi, 1839-1907), preveo je na italijanski jezik tužbalicu sestre Batričeve iz *Gorskog vijenca* (st. 1913-1963), objavivši prevod, uz stihove originala, u podlistku "Glasa Crnogorca", cetinjskog nedjeljnog lista za politiku i književnost.⁶⁴ Prevodilac vjerno prenosi smisao originala, ne mijenja broj

primjedbe. Mnogo bolje od Urbanijevog kritika je ocijenila prevod *Gorskog vijenca* Petra Kasandrića, koji je, izgubivši se u rukopisu nakon prevodičeve smrti, ostao neobjavljen, zajedno sa pripremljenim uvodom i komentarom Josipa Berse. Po onome što se zna iz fragmenata, objavljenih u italijanskoj periodici 1925. godine, kao i po mišljenjima onih koji su imali prilike da ga čitaju, i prema kojima je Kasandrić, zadržavši deseterački stih originala, uspio da sačuva poetsku draž i izvorni duh djela, ovaj prevod smatra se najuspješnijom italijanskom verzijom Njegoševoga spjeva (U međuvremenu, ovaj prevod je štampan. Up. *Petra Kasandrića prevod 'Gorskog vijenca' Petra II Petrovića Njegoša*, Priredio i predgovor napisao Nikša Stipčević, SANU, Beograd 1999).

⁶²*Aman, aman, Karadak*. Episodio dalle ultime battaglie montenegrine. (Traduzione dal originale serbo-croato), "Nazionale", XVI/1877, n. 53, 2.- Zbog nedostupnosti zadarskog lista nije bilo moguće utvrditi o kojim stihovima je riječ.

⁶³Marco Zar, *Un principe poeta*. - "Fanfulla della domenica", IX/1887, n. 45 (6. XI), 2-3. - Članak je u prevodu objavljen u januarskoj svesci časopisa "Nemanja" za 1888. godinu. Na italijanskom jeziku preštampan je u zadarskom listu "Scintille" (1889, n. 22, 23) i u Carevoj knjizi *Studi slavi di letteratura ed arte* (Zadar 1890, 17-43), a u izvodu i kao predgovor Nikolićevom italijanskom prevodu *Gorskoga vijenca* (Fabriano 1902, 5-16). U prevodu na srpsko-hrvatski jezik autor ga je uvrstio u svoju knjigu *Moje simpatije*, književne slike i studije (Zadar 1913, 3-18), prema kojem je citiran u ovom radu.

⁶⁴*Il Lamento della sorella di Batrić*, Saggio di traduzione della "Naricaljka" del *Gorski vijenac* di Pietro II Njegoš, "Glas Crnogorca", XV/1886, br. 26 (1. VII). - Velečasni Tondini

stihova, a Njegošev dvanaesterac (8+4) prevodi šesnaestercem (11+5). Tondini je prevodilac i Njegoševe pjesme *Crnogorac k svemogućem Bogu*, iz zbirke *Pustinjak cetinjski*, objavljene na italijanskom 1901. godine u Rimu, sa kratkim i nepotpunim pregledom Njegoševog života i pjesničkog djela.⁶⁵

U posljednjoj deceniji XIX vijeka bilo je riječi, do danas nepotvrđene, o još jednom prevodu *Gorskog vijenca* na italijanski jezik.⁶⁶ Stihovi iz Njegoševog spjeva u Nikolićevom prevodu našli su se i u jednoj italijanskoj antologiji strane poezije koju je, na samom izmaku stoljeća, sačinio izvjesni ljekar Fortunato Fratini, potpisujući je pseudonimom Đovani Loria.⁶⁷

Što se tiče napisa o Njegošu i njegovom pjesničkom djelu na italijanskom jeziku u XIX vijeku, pokazalo se da se ovi prilozi većinom vezuju za prve objavljene prevode, za susrete sa pjesnikom ili za njegovu smrt, a pišu ih sami prevodioci ili urednici glasila u kojima su italijanske verzije objavljivane, ili autori koji su imali prilike da Njegoša i lično upoznaju (B. Bjazoletto, N. Tomazeo, Đ. Frančeski, P. Valusi, F. Karara, Š. Ljubić, F. Dal Ongaro, J.

došao je na Cetinje u misiju pripreme zaključivanja *Konkordata* između Svete Stolice i Knjaževine Crne Gore, a pored Njegoševih stihova, tokom tog boravka preveo je na italijanski jezik i posvetnu pjesmu *Balkanske carice* Nikole I Petrovića, objavivši i ovaj prevod u podlistku "Glasa Crnogorca" (XV/1886, br. 23. (10. VI).

Čezare Tondini potiče iz imućne građanske porodice iz Bergama. Njegov život trajno je obilježio susret sa Grigorijem P. Šuvalovim, ruskim plemićem koji je iz pravoslavne prešao u katoličku vjeru. On ga je uputio na ideju o sjedinjenju katoličke i pravoslavne crkve, u cilju čijeg ostvarenja će Tondini, znalac više stranih jezika, godinama putovati po Evropi, držati predavanja i propovijedi i objavljivati naučne radove. Ova ideja dovešće ga u vezu i sa dakovačkim biskupom J. J. Štrosmajerom, s kojim će prijateljski saradivati više od dvadeset godina. Prije dolaska u Crnu Goru otac Čezare je skoro dvije godine proveo u Srbiji, što mu je pomoglo da dobro nauči srpsko-hrvatski jezik.- Up.: Vesna Kilibarda, *O jednom malo poznatom prevodiocu iz pjesničkog djela Petra II Petrovića i Nikole I Petrovića na italijanski jezik*, "Istorijski zapisi", LXIII/1990, sv. 3-4, 101-107; Rita Tolomeo, *Uvod u knjizi: Korespondencija Josip Juraj Strossmayer - Cesare Tondini de Quarenghi*, Zagreb 1984.

⁶⁵*Il Montenegrino all' Onnipotente*. Ode di Pietro II Petrovich Niegus, ultimo Principe-Vladika del Montenegro. Traduzione dal serbo-croato, Rim 1901. - U predgovoru (str. 1-4) Tondini ističe da je Njegošu istorija priznala kvalitet ratnika i pjesnika, ali ne toliko i vladike, jer se, obuzet vladarskim brigama i odbranom zemlje, nije u dovoljnoj mjeri mogao posvetiti teološkom usavršavanju, čega je i sam bio svjestan.

Nakon boravka u Crnoj Gori Tondini je u Firenci objavio članak *Il Montenegro* ("Rassegna nazionale", XI/1889, vol. XIV, 1. III, 232-245), u kojem je iznio, pored uobičajenih za tadašnje napise o Crnoj Gori opštih mjesta o viševjekovnoj borbi Crnogoraca za očuvanje nezavisnosti, i svoja zapažanja o aktuelnom društvenom i privrednom razvoju ove zemlje, kao i misli o njenoj stvarnoj i mogućoj ulozi u međunarodnoj politici, posebno u vezi sa interesima Rusije i Srbije.

⁶⁶"Bosanska vila" (VIII/1893, br. 1 (10. I), 15) u rubrici *Književne i kulturne bilješke* donosi vijest da je izvjesni L. Zaja preveo Njegošev spjev i da se prevod upravo štampa u Italiji.

⁶⁷*Fiori stranieri*. Versioni libere di Giovanni Loria, Feltre 1899. U antologiji su zastupljeni Tolstoj, Ljermontov, Mickjevič, Preradović i dr. U drugu knjigu, objavljenu nekoliko godina kasnije (*Nuovi fiori stranieri*, Feltre 1907), Fratini je uvrstio čuveni Tenisonov sonet o Crnoj Gori, u prevodu sa engleskog na italijanski jezik (str. 67-68).

Ćudina). Najvećim dijelom radi se o kulturnim poslenicima sa istočne obale Jadrana koji su, u duhu romantičarsko-rizordimentalnih ideja, upoznavali Italijane sa historijom, kulturnom tradicijom ili savremenim društvenim i političkim procesima na Slovenskom jugu.

O Njegošu u XIX vijeku piše i prvi italijanski slavist Domenico Čampoli (Domenico Ciampoli, 1859-1929) u prvoj knjizi svoje dvotomne istorije slovenskih književnosti.⁶⁸ On govori o Njegošu kao jednom od najznačajnijih predstavnika preporodnog pokreta na prostorima Dalmacije, Bosne i Crne Gore, iznoseći ukratko osnovne podatke iz njegove biografije i ističući da je Njegoš bio "odličan vladar, vatreni patriota, junačko srce, strasna, gorda i plemenita priroda". Kad je riječ o Njegoševoj poeziji, Čampoli smatra da bi svako njegovo pojedinačno djelo moglo da mu osigura "trajnu slavu", ali među njima ipak izdvaja *Gorski vijenac*, za koji, moguće pod uticajem članka Marka Cara, navodi da predstavlja "srpsku Ilijadu", u kojoj glavni protagonist nije ni jedan od upečatljivih likova već sam narod.

Interesovanje za Njegoša u Italiji jenjava potkraj stoljeća, da bi, od dvadesetih godina XX vijeka, poklapajući se sa razvojem italijanske slavistike, zanimanje za crnogorskog vladiku-pjesnika oživjelo i postalo učestalije.⁶⁹

⁶⁸Domenico Čampoli je na Univerzitetu u Kataniji (1889-1890) držao kurs slovenske književnosti, objavivši predavanja u knjizi *Letterature slave* (Milano, Hoepli, v. I-II, 1889-1891), koja predstavlja treću istoriju slovenskih književnosti u Evropi, nakon Šafarikove (1826) i Pipinove (1879-1884). Čampoli je prevodilac na italijanski jezik *Istorije Crne Gore* Vasilija Petrovića (*Storia del Montenegro*, scritta da Basilio Petrović Vladica della Crnagora, Lanciano, Rocco Carabba, 1901), kao i autor nekoliko članaka o Crnoj Gori objavljenih povodom vjenčanja Savoja-Petrović 1896. godine. Up.: Vesna Kilibarda, *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532-1941)*, Cetinje 1993.

⁶⁹Profesor srpsko-hrvatskoga jezika na Univerzitetu u Firenci Bartolomeo Mitrović pisao je o Njegošu u jednom poglavlju (*Il Montenegro nella storia della letteratura serbo-croata*) svoje knjige *Studi sulla letteratura serbo-croata* (Firenca 1903, 45-73), objavljenom i u firentinskom časopisu "Rassegna nazionale", XXV/1903, vol. CXXIX (16. II), 478-499. On opširno citira sjećanja Franja Karare na crnogorskog vladiku iz 1852. godine, a potom se bavi njegovim najznačajnijim djelima: prepričava *Luču mikrokozma* (*Il raggio del microcosmo*), koristeći u ocjeni sudove Đ. Šurmina; daje u proznoj parafrazi sadržaj svih šest kola *Gorskog vijenca* (*La ghirlanda del monte*), citirajući mišljenja o djelu Svetislava Vulovića i Milana Rešetara; iznosi sadržaj *Lažnog cara Šćepana Malog* (*Il falso imperatore Stefano il piccolo*).

U XX vijeku Njegoševo književno djelo tumače brojni italijanski slavisti i srbokroatisti, ne izlazeći, međutim, iz saznanja naše nješkoologije. Ovi, mahom popularizatorski radovi, ovdje će biti samo navedeni, i to hronološkim redoslijedom: Enrico Damiani, *Il poeta principe serbo-montenegrino e il suo Gorski vijenac*, "Rivista di cultura", V/1924, n. 12, 449-457; Petar Kasandić, *Pietro II Petrović Njegoš. La traslazione delle sue ceneri sul Lovćen*, "L' Europa orientale", V/1925, n. 11 (30. XI), 750-772; Umberto Urbani-Urbanaž, *Pietro II Petrović-Njegoš*, u: *Scrittori jugoslavi*, vol. I, Trieste 1927, 11-20; Giovanni Maver, *Petar Petrović Njegoš*, u: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*, vol. XXVII, Treccani, Roma 1935, 62-63; U. Urbani, *Pietro II Petrović Njegoš principe e poeta serbo*, "Ateneo veneto", CXXX/1939, vol. 126, n. 5, 267-271; Arturo Cronia, *Filologia slava*. Introduzione al Romanticismo nelle letterature slave. Aspetti generali, personalita' principali, Padova 1940, 205-211; Isti, *Quadri e*

Vesna Kilibarda

DI NJEGOŠ E DEL SUO *GORSKI VIJENAC*
IN ITALIANO NELL' OTTOCENTO

Riassunto

La prima traduzione in italiano dell' opera poetica dell' più grande poeta montenegrino Pietro II Petrović Njegoš, quella della sua poesia *Tre giorni a Trieste*, è stata pubblicata nel 1844 su una rivista triestina. Dal suo capolavoro, il poema *Serto della montagna*, si sono cominciati a tradurre i versi in lingua italiana proprio nel 1847 quando l' opera era uscita a Vienna. I primi traduttori, per lo più Dalmati, appartenevano al mondo bilingue slavo-italiano della sponda orientale dell' Adriatico (Giovanni Franceschi, Giacomo Chiudina, Giovanni Nikolić, Marco Zar). I primi articoli e note su Njegoš sono stati scritti come frutto delle conoscenze personali dei loro autori con vladika montenegrino o in occasione della pubblicazione delle versioni italiane della sua opera (Giovanni Franceschi, Pacifico Valussi, Niccolò Tommaseo, Francesco Carrara, Francesco Dall' Ongaro). Meno presenti sono i veri contributi critici (Marco Zar, Domenico Ciampoli). L' interesse per Njegoš diminuì verso fine secolo per riprendersi con la fondazione della slavistica italiana attorno agli anni Venti del Novecento.

figure del romanticismo slavo, Bologna 1944, 205-211; U. Urbani, *Un principe poeta montenegrino*, "Rivista di letterature comparate", III/1948, n. 1-2; E. Damiani, *Studi letterari dei popoli slavi*, Firenze 1952, 141; A. Cronia, *Teatro serbo-croato*, Milano 1955, 42-43; G. Maver, *Il poeta montenegrino Petar Petrović Njegoš*, "Il Ponte", XI/1955, n. 8-9, 1431-1442; A. Cronia, *Il grande aedo del Montenegro Petar Petrović Njegoš*, u: *Storia della letteratura serbo-croata*, Milano 1956, 263-271, (II izd. Milano 1963, 227-235); R. Picchio u: *Dizionario letterario degli Autori*, Milano, Bompiani, 1957, vol. III, 140; Franjo Trogranić, predgovor u: Lj. P. Nenadović, *Lettere dall' Italia*, Roma 1958, 5-19; G. Maver, *Letteratura serbo-croata*, u: *Storia delle letterature moderne d' Europa e d' America*, Milano 1960, vol. VI, 145-149; A. Cronia, *Le più belle pagine della letteratura serbo-croata*, Milano 1963, 93 (bilješka uz Urbanijev prevod: *Impressioni di Venezia, Meditazioni dell' igumano Stefano*, 94-100); Clelia Pirnet Marchetti, / članak o Njegošu i *Gorskom vijencu* /, "Il giornale dei poeti", 1962, n. 5-6 (prevod u: "Stvaranje", XVIII/1963, sv. 1, 73-76); Bruno Meriggi, *La letteratura della Jugoslavia*, Milano 1970, 117-122; S. Graciotti - M. Popescu - S. Karadgirov - F. Maspero - N. Ressuli, *Antologia delle letterature del Sud Est europeo*, Milano 1970 (bilješka o Njegošu uz Urbanijev prevod završnog razgovora vladike Danila i Vuka Mandušića, 17-20).

Jedini, iako nepotpun pregled odjeka Njegoševog lika i djela u Italiji dao je Arturo Kronija u obimnoj knjizi *La conoscenza del mondo slavo in Italia*, Padova 1958 (str. 347, 417, 457-458. 460. 462. 465-466. 548-550. 566-567. 635. 657. 659. 661).

